

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВ
КАФЕДРА АКАДЕМІЧНОГО ТА ЕСТРАДНОГО ВОКАЛУ

“ЗАТВЕРДЖУЮ”
Проректор
з науково-методичної та навчальної
роботи
“
О. Б. Жильцов
2017 року

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ОХОРОНА ГОЛОСУ

Галузь знань 0202 «Мистецтво»
Напрямок підготовки 6.020204 «Музичне мистецтво»
Професійне спрямування «Сольний спів»
Освітньо-кваліфікаційний рівень – перший (бакалаврський)

2017 – 2018 навчальний рік

Розподіл годин звірено з робочим навчальним планом. Структура типова.
Заступник директора з науково-методичної

та навчальної роботи

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
Ідентифікаційний код 02136554
Начальник відділу
моніторингу якості освіти

Програма № 18.39/144

(підпис) (прізвище, ініціали)

« » 20 14 р.

А. О. Таранник

Робоча програма навчальної дисципліни «Охорона голосу» для студентів напряму підготовки 6.020204 «Музичне мистецтво» (Сольний спів), першого (бакалаврського) освітньо-кваліфікаційного рівня.

Розробник: Леонтієва Софія Леонідівна, старший викладач кафедри академічного та естрадного вокалу Інституту мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка.

Робочу програму схвалено на засіданні кафедри академічного та естрадного вокалу Протокол від "6" вересня 2017 року № 1

Завідувач кафедри
академічного та естрадного вокалу

Ю. В. Мережко

©Леонтієва С.Л., 2017
©КУ імені Бориса Грінченка, 2017
Інститут мистецтв, 2017

ЗМІСТ

1. Опис навчальної дисципліни	4
2. Мета та завдання навчальної дисципліни	5
3. Програма навчальної дисципліни	6
4. Структура навчальної дисципліни	10
5. Навчально-методична картка	11
6. Самостійна робота	12
7. Розподіл балів	12
8. Методи навчання	12
9. Методи контролю	13
10. Загальні критерії оцінювання	13
11. Методичне забезпечення	13
12. Рекомендована література	14

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
		денна форма навчання
Кількість кредитів відповідних ECTS – 2	Галузь знань 0202 «Мистецтво»	Нормативна
Модулів – 2	Напрямок підготовки 6.020204 «Музичне мистецтво»	
Змістових модулів – 4		4-й
Загальна кількість годин – 72		Семестр
На поточний навчальний рік – 72		7-й
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2	Освітньо-кваліфікаційний рівень - перший (бакалаврський)	Лекції
		16- год.
		Семінарські
		12-год.
		Самостійна робота
		40 год.
		Модульний контроль
		4 год.
		Форми підсумкового контролю: ПМК, залік

2. Мета та завдання навчальної дисципліни

Від стану голосового апарату, постановки голосу, співочого навантаження, тощо залежить ступінь професіоналізму будь-якого виконавця, успіх у концертно-творчому житті будь-якого артиста-вокаліста, незважаючи на його професіональний чи аматорський статус. При цьому особливого значення набувають питання гігієни голосу та всього спектру проблем, що пов'язані з цим.

З погляду охорони голосу знання механіки звукоутворення, розуміння методичних прийомів і знання режиму вбереже співака від непомірності у використанні голосу, від різних небезпечних експериментів над голосовим апаратом і допоможе йому зберегти свіжість голосу якнайдовше. Кожна людина, робота якої пов'язана зі співом, для збереження свіжості голосу і попередження різних захворювань повинна в побуті та в роботі дотримуватися певного режиму.

Професійні співаки частіше, ніж інші люди, страждають від порушень режиму. Відбувається це тому, що після посиленої діяльності голосовий апарат сильно розігрівається і набуває крайньої чутливості до таких дратівливих чинників, як холод, пил, тютюновий дим, спиртні напої та ін.

Неповне дотримання правил охорони гігієни голосу та його охорони може призвести до важких наслідків аж до втрати голосу.

Мета дисципліни: надати майбутнім фахівцям знання основ охорони голосу, реалізація яких на практиці сприятиме запобіганню професійним захворюванням. Методологічною основою дисципліни є аналіз процесу звукоутворення з метою виявлення шкідливих і небезпечних факторів, та визначення заходів щодо гігієни та охорони голосу.

Завдання курсу :

- засвоєння правил підтримки загального здоров'я організму
- ознайомлення з режимом праці та відпочинку
- засвоєння правил профілактики захворювань верхніх дихальних шляхів
- ознайомлення з правильною системою харчування
- ознайомлення із загальними вимогами щодо гігієни голосового апарату та охорони співацького голосу
- вивчення правил здорового способу життя

Звертаючись до досвіду педагогічної роботи видатної співачки та педагога С. Крушельницької дізнаємось, що викладач радила своїм вихованцям виконувати спеціальні гімнастичні вправи, загартовуватись, добре харчуватись, дотримуватись режиму праці та відпочинку і радила зберігати ці корисні звички на все життя.

3. Програма навчальної дисципліни

7-й семестр

Змістовий модуль 1. Розділ медицини, який займається порушеннями голосу.

Тема 1. Поняття про фоніатрію.

Фоніатрія – це галузь оториноларингології, яка займається діагностикою, лікуванням та профілактикою захворювань голосоутворюючої системи. Згідно з визначенням Союзу європейських фоніатрів, фоніатрія – це медична наука, предметом вивчення якої є проблеми голосу, мовлення, а також слуху, оскільки він пов'язаний з голосовою та розмовною функціями в їх нормальних та патологічних проявах. Людський голос, мова – кінцевий акустичний продукт складної голосо-мовної функціональної системи, результат діяльності складного механізму взаємодій різних органів і систем. В здійсненні фонації приймають участь майже всі основні фізіологічні системи організму, об'єднані заради досягнення результату центральною нервовою системою.

Тема 2. Будова голосового апарату.

Усі органи, які беруть участь у голосоутворенні, у сукупності утворюють так званий голосовий апарат. До його складу входять: ротова і носова порожнини, глотка, гортань з голосовими складками, трахея, бронхи, легені, грудна клітка з дихальними м'язами та діафрагмою, м'язи черевної порожнини. У голосоутворенні бере участь і нервова система: відповідні нервові центри в головному мозку з рухливими і чутливими нервами, які об'єднують ці центри з усіма вокальними органами. З мозку по рухливих нервах до цих органів ідуть накази (еферентний зв'язок), а по чутливих нервах надходять відомості про стан працюючих органів (аферентний зв'язок). Органи, які беруть участь у голосоутворенні, є технічними виконавцями наказів, які надходять з (центральної нервової системи) в результаті її складної діяльності при співі. Роботу органів звукоутворення не можна розглядати без зв'язку з центральною нервовою системою, яка організовує їхні функції у єдиний цілісний співочий процес.

Голос — звук, який відтворює людина, використовуючи голосові зв'язки. Людина використовує голос для розмови, співу, крику, сміху, плачу. Голосоутворення відбувається шляхом видихання повітря з легень через рот та ніс, при чому голосові зв'язки вібрують і створюють у повітрі звукові хвилі.

Існує безпосередній взаємозв'язок між голосом і слухом: голос не може розвиватися без участі слуху, слух не може розвиватися без участі голосових органів. У глухих голос не функціонує, оскільки немає слухових сприйнять, і, відповідно, стимуляції мовно-рухових центрів.

Голосом людина здатна відтворювати багато різноманітних звуків, часто досить складних. У голосі виражається емоційний стан людини: сердитість, здивування, радість тощо.

Змістовий модуль 2. Механізм голосоутворення

Тема 3. Основні відділи голосового апарату.

Формування мови і звуків відбувається у порожнинах рота і носа. В утворенні голосу беруть участь язик, губи та нижня щелепа. Завдяки цьому людина вимовляє ті чи інші голосні й приголосні звуки.

З носової порожнини повітря потрапляє в носоглотку, а потім у гортань.

Гортань має вигляд лійки, стінки якої утворені кількома хрящами. Вхід у гортань під час ковтання їжі закривається хрящовим надгортанником. Між хрящами гортані є слизові складки - голосові зв'язки. Проміжок між голосовими зв'язками називають голосовою щілиною.

Коли людина мовчить, голосові зв'язки розходяться й голосова щілина має вигляд рівнобедреного трикутника. Під час розмови, співу голосові зв'язки змикаються. Видихуване повітря тисне на складки, вони починають коливатися. Так виникає звук.

Тема 4. Особливості дихання під час фонації (співу).

Співацьке дихання багато в чому відрізняється від звичайного. Так, під час співу витрати повітря, яке надходить до легень, значно більші, ніж при звичайному диханні, що забезпечує життєдіяльність організму. Ритм дихання під час співу теж значно відрізняється від звичайного, спокійного дихання, якого для хориста недостатньо. Під час співу потрібне посилене, спеціально організоване дихання, з яким невід'ємно пов'язані фонація, розвиток голосу дитини і прищеплення навичок володіти ним, тривалість та сила звучання, повнота звука. Видих, під час якого починається звучання голосу, значно подовжується, а вдих скорочується. Дихання із процесу автоматичного, який не контролюється свідомістю, переходить у процес, що стає регульованим, вольовим, тобто таким, що переходить під контроль свідомості.

Змістовий модуль 3. Дисфонії.

Тема 5. Види дисфоній.

Дисфонія- цим медичним терміном позначають якісне порушення голосу, яке характеризується захрипністю, гнусавістю і осиплістю. Якщо має місце повна втрата голосу, то такий стан називають афонією.

Існує кілька видів функціональної дисфонії. До них відносять наступні:

Гіпотонусна — характеризується зниженням м'язового тону голосових складок, а також появою швидкої стомлюваності і захрипністю голосу.

Гіпертонусна — характеризується підвищенням м'язового тону голосових складок, а також захрипністю голосу і болем у горлі.

Мутаційна — проявляється в основному у хлопчиків в процесі статевого дозрівання. Для такого виду дисфонії характерна нестійкість голосу, а також різкий перехід від високого до низького тону.

Органічна дисфонія Це патологія, що виявляється внаслідок запального процесу в гортані (за ларингіту, ларинготрахеїту). Після згасання запалення дисфонія зникає. Такий вид зміни голосу іноді називають короткочасним.

Тема 6. Вокальні навантаження.

Потрібен індивідуальний підхід до кожної особистості з урахуванням її фізіологічних можливостей. Треба уважно слідкувати за станом голосового апарату і уникати перевтоми голосу. У випадку великого навантаження необхідно дати голосовому апарату відпочити і дотримуватися голосового режиму. Слід уникати тривалого співу без перерви (не більше 45 хв.). Стомлення може накопичуватися і нашаровуватися до зриву. При надмірному навантаженні слабшають м'язи гортані, голос втрачає свіжість, звучність, стає важким, не піддається необхідному контролю, виділяється багато слизу, трапляються крововиливи. Неприпустимим є безконтрольний, багаторазовий спів різних за важкістю творів, особливо для співаків – початківців. Режим занять у навчальних закладах має враховувати чергування різних предметів та занять з голосовим навантаженням та необхідність розспівування.

Змістовий модуль 4. Основи гігієни голосу.

Тема 7. Голосове навантаження студентів-вокалістів і співаків зі співацьким досвідом.

Голосовий апарат студентів вже не такий тендітний, як у дітей, однак його все ж необхідно оберігати від форсованого співу, від надмірного штучного розширення природного діапазону, оскільки це негативно впливає на голосовий апарат і призводить до тяжких захворювань.

Перевтома голосу може виникати не тільки внаслідок разового перенапруження від тривалого співу без перерви, постійних фізичних навантажень, недосипання, частих стресів тощо. Воно може накопичуватися і нашаровуватися до зриву. При надмірному навантаженні слабкішають гортанні м'язи, голос не піддається контролю, втрачає польотність, стає важким. Щоб уникнути ускладнень в цей момент, голосовому апарату необхідний відпочинок - це найкращі ліки від голосової перевтоми. На заняттях у класі вокалу слід уникати тривалого співу без перерви (не більше 45-60 хв. для професіоналів). До надмірних голосових навантажень відноситься і спів форсованим звуком. Необхідно відзначити режим занять в навчальних закладах як одну з найважливіших умов, необхідних для успішної вокальної роботи. Він повинен регулювати фізичне і психічне навантаження студентів, враховуючи обсяг голосового навантаження, зменшувати навантаження студентів у ті дні, коли проходять концерти, заліки, іспити тощо.

Тема 8. Загартовування.

Загартовування — це своєрідне тренування термоадаптаційних механізмів організму, їхня підготовка до своєчасної мобілізації, це один із методів профілактики захворювань і укріплення здоров'я. Відомий російський фізіолог І.Р. Тарханов, автор книги "О закаливании человеческого организма" писав, що загартовування людини схоже із процесами, що відбуваються із залізом при його загартовуванні, коли воно набуває вищу твердість.

Загартовування не лікує, а попереджає хворобу, саме у цьому його профілактичне значення. Ним можуть займатись люди будь-якого віку незалежно від ступеня фізичного розвитку, воно підвищує працездатність і витривалість організму, нормалізує стан емоційної сфери. Згідно з міркуваннями йогів, загартовування забезпечує злиття організму з природою.

Під час загартовування слід дотримуватись таких принципів, як систематичність використання всіх процедур, поступовість збільшення сили їхньої подразнюючої дії, послідовність їхнього проведення, врахування індивідуальних особливостей людини і стану її здоров'я, комплексність дії природних факторів.

Тема 9. Дихальні вправи.

Перше, що необхідно вокалісту для того, щоб добре співати, - це підготувати своє тіло до співу, це означає, що вокаліст має бути в хорошій фізичній формі, так як наш організм - це корпус, це інструмент, який має бути настроєним завжди (якщо інструмент буде розстроєним, виконання буде не якісним, голос не буде звучати). Тому дуже важливо вести хоча б мінімальну фізичну активність, щоденно робити прості фізичні вправи, наприклад, качати прес, віджиматись від підлоги, виконувати вправи для хребта (хребет має бути обов'язково рівним). Також необхідно внормувати дихання, щоб його завжди вистачало під час виконання пісень чи арій, адже видиху має вистачати на одну фразу. Для цього треба щоденно тренувати свої легені за допомогою спеціальних дихальних вправ.

1. Правильне дихання і дикція. Перша вправа якраз і відображає правильне дихання під час співу. Для її виконання необхідно зробити повний вдих починаючи з низу живота (не втягувати його в себе, тут працюють внутрішні м'язи), наповнивши легені повітрям знизу вгору. Після цього через стиснуті зуби повільно випустити повітря на видих без тиску і форсування (це має нагадувати спускання надувного м'яча, має утворитись неперервний звук с-с-с-с). Вправу треба виконувати в спокійному розслабленому стані. Вона допомагає

заспокоїти нервову систему, виправити дикцію і внормувати дихання (дуже корисна для роботи легень).

2. М'язова пам'ять і голосові зв'язки. Не завжди відразу зрозуміло де має починатись вдих, для цього існує вправа, щоб натренувати м'язи живота (вони мають працювати автоматично під час виконання вправ і співу). Розслабивши живіт, зробіть вдих і на видих підтягніть низ живота догори в себе, виконайте цю вправу в динаміці біля 30 разів, на останній раз втягніть живіт в себе і затримайте дихання, виконавши наступну вправу: витягніть шию і опустіть підборіддя у ямку між ключицями, коли захочете зробити вдих - підніміть підборіддя і розслабте м'язи живота. Ця вправа допоможе контролювати голосову щілину і роботу зв'язок (вони мають бути зімкненими під час співу). Також вона заспокоює і допомагає тримати концентрацію, додає впевненості в собі, що теж важливо для вокаліста.

3. Ритмічне дихання. Важливо, щоб дихання було не лише повним, а ще й ритмічним. У цьому допоможе така вправа: робимо вдих на 4 рахунки (потім збільшуємо до 6, 8, 16), на кожному затримуємо дихання (приблизно на 2 удари пульсу), після останнього затримуємо дихання на 4 рахунки (завжди) (кожен рахунок пбл. 3 удари пульсу), і на 4 рахунки (чи 6, 8, 16) робимо видих. Для того, щоб краще зрозуміти, як правильно виконувати цю вправу пропонуємо візуалізацію: уявіть, що ваш живіт наповнюється водою знизу вгору на 4 однакових рівні на вдих, не забудьте затримати дихання, і на видих уявіть, що вода виштовхується повітрям, ніби поршнем насоса, на кілька рівнів. Ця вправа допоможе відчувати правильно тривалість нот і пауз під час виконання музичних творів. Правильно дихати потрібно завжди: під час виконання фізичних вправ, ходьби, бігу, під час того, як розмовляєте.

4. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин						
	денна форма						
	усього	у тому числі					
Л		п	сем.	інд	с.р.	м.к.	
1	2	3	4	5	6	7	8
7-й семестр							
Змістовий модуль 1. Розділ медицини, який займається порушеннями голосу.							
Тема 1. Поняття про фоніатрію.	8	2		2		4	
Тема 2. Будова голосового апарату.	4	2		2		6	
Модульний контроль							
Всього за модуль 1	18	4		4		10	
Змістовий модуль 2. Механізм голосоутворення.							
Тема 3. Основні відділи голосового апарату.	7	2				5	
Тема 4. Особливості дихання під час фонації (співу).	9	2		2		5	
Модульний контроль	2						2
Всього за модуль 2	18	4		2		10	2
Змістовий модуль 3. Дисфонії.							
Тема 5. Види дисфоній.	7	2				5	
Тема 6. Вокальні навантаження.	7			2		5	
Модульний контроль							
Всього за модуль 3	14	2		2		10	
Змістовий модуль 4. Основи гігієни голосу.							
Тема 7. Голосове навантаження студентів-вокалістів і співаків зі співацьким досвідом.	8	2		2		4	
Тема 8. Загартовування.	5	2				3	
Тема 9. Дихальні вправи.	7	2		2		3	
Модульний контроль	2						2
Всього за модуль 4	22	6		4		10	2
Усього годин	72	16		12		40	4

5. Навчально-методична карта навчальної дисципліни

Семестр	7-й								
Модуль	1		2		3		4		
Назва модуля	Розділ медицини, який займається порушеннями голосу.		Механізм голосоутворення.		Дисфонії.		Основи гігієни голосу.		
Кількість балів за модуль									
Тема	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Лекції (год.)	2	2	2	2	2		2	2	2
Семінарсь-кі (год.)	2	2		2		2	2		2
Назва навчального модуля (практичне заняття)	Поняття про фоніатрію.	Будова голосового апарату.	Основні відділи голосового апарату.	Особливості дихання під час фонації (співу).	Види дисфоній.	Вокальні навантаження.	Голосове навантаження студентів-вокалістів і співаків зі співацьким досвідом.	Загартовування.	Дихальні вправи.
Лекції	1 б.	1 б.	1 б.	1 б.	1 б.		1 б.	1 б.	1 б.
Семінарські	11 б.	11 б.		11 б.		11 б.	11 б.		11 б.
Самостійна робота	5 б.	5 б.	5 б.	5 б.	5 б.	5 б.	5 б.	5 б.	5 б.
Види ПК			МКР 25 б.				МКР 25 б.		
Підсумковий контроль	Залік								
Всього:	169 / коеф. 1,7								

6. Самостійна робота

Теми	Год.	Бали (за один. 5б)
Тема 1. Поняття про фоніатрію.	4	5
Тема 2. Будова голосового апарату.	3	5
Тема 4. Основні відділи голосового апарату.	5	5
Тема 5. Особливості дихання під час фонації (співу).	5	5
Тема 6. Види дисфоній.	5	5
Тема 7. Вокальні навантаження.	5	5
Тема 8. Голосове навантаження студентів-вокалістів і співаків зі співацьким досвідом.	4	5
Тема 9. Загартовування.	3	5
Тема 10. Дихальні вправи.	3	5
Всього:	40	45

7. Розподіл балів, які отримують студенти

Поточне тестування та самостійна робота											Загальна кількість балів без урахування коефіцієнта	Коефіцієнт
Т1	Т.2	Т3	Т4	ПМК	Т5	Т6	Т7	Т8	Т9	ПМК		
17	17	6	17	25	6	16	17	6	17	25	169	1.7

8. Методи навчання

I. Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності

1) За джерелом інформації:

- Словесні: лекція (традиційна, проблемна, лекція-прес-конференція) із застосуванням комп'ютерних інформаційних технологій (PowerPoint – Презентація), семінари, пояснення, розповідь, бесіда.
- Наочні: спостереження, ілюстрація, демонстрація.

2) За логікою передачі і сприймання навчальної інформації: індуктивні, дедуктивні, аналітичні, синтетичні.

3) За ступенем самостійності мислення: репродуктивні, пошукові, дослідницькі.

4) За ступенем керування навчальною діяльністю: під керівництвом викладача; самостійна робота студентів: з книгою.

II. Методи стимулювання інтересу до навчання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності:

1) Методи стимулювання інтересу до навчання: навчальні дискусії; створення ситуації пізнавальної новизни; створення ситуацій зацікавленості (метод цікавих аналогій тощо).

9. Методи контролю

Навчальні досягнення з дисципліни «Охорона голосу» оцінюються за модульно-рейтинговою системою, в основу якої покладено принцип поопераційної звітності, обов'язковості модульного контролю, накопичувальної системи оцінювання рівня знань, умінь та навичок; розширення кількості підсумкових балів до 100.

У процесі оцінювання навчальних робіт застосовуються такі методи:

- Усного контролю: індивідуальне опитування, фронтальне опитування, співбесіда, залік.
- Методи самоконтролю: уміння самостійно оцінювати свої знання, самоаналіз.

10. Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень студентів

Рейтингова оцінка	Оцінка за стобальною шкалою	Значення оцінки
A	90 – 100 балів	Відмінно – відмінний рівень знань (умінь) в межах обов'язкового матеріалу з, можливими, незначними недоліками.
B	82 – 89 балів	Дуже добре – достатньо високий рівень знань (умінь) в межах обов'язкового матеріалу без суттєвих (грубих) помилок
C	75 – 81 балів	Добре – в цілому добрий рівень знань (умінь) з незначною кількістю помилок
D	69 – 74 балів	Задовільно – посередній рівень знань (умінь) із значною кількістю недоліків, достатній для подальшого навчання або професійної діяльності
E	60 – 68 балів	Достатньо – мінімальний можливий допустимий рівень знань (умінь)
FX	35 – 59 балів	Незадовільно з можливістю повторного складання – незадовільний рівень знань, з можливістю повторного перескладання за умови належного самостійного доопрацювання
F	1 – 34 балів	Незадовільний з обов'язковим повторним вивченням курсу – досить низький рівень знань (умінь), що вимагає повторного вивчення дисципліни

11. Методичне забезпечення

- робоча навчальна програма;
- навчально-методична література;
- технічні засоби навчання (аудіовізуальна апаратура, комп'ютерна, презентаційна техніка, тощо).

12. Рекомендована література

Базова

1. Венгрус Л. А. Начальное интенсивное хоровое пение / Л. А. Венгрус – СПб. : Музыка, 2000. – 280 с.
2. Дмитриев Л. Б. Основы вокальной методики / Леонид Борисович Дмитриев. – М. : Музыка, 2000. – 368 с.
3. Егоров А. Гигиена голоса и его физиологические основы / А. Егоров. – М.: Гос. Муз. Изд., 1982. – 171 с.
4. Емельянов В. В. Развитие голоса. Координация и тренинг. 6-е изд., стер. / Виктор Вадимович Емельянов – СПб. : Издательство «Лань»; «Издательство Планета музыки», 2010. – 193 с.: ил.
5. Злобин К. В. Физиология пения в профилактике заболеваний голоса певцов / К. В. Злобин. – Л. : Медгиз, 1958. – 136 с.
6. Кушка Я. С. Методика навчання співу: посіб. З основ вок. Майстерності / Ярослав Степанович Кушка. – Тернопіль: Навч. пед. – Богдан, 2010. – 288 с.
7. Максимов И. «Фониатрия» 1987., изд-во: Медицина, город: М., стр. : 288 с.
8. Фониатрия и фонопедия / [Дмитриев Л. Б., Телелева Л. М., Таптапова С. Л., Ермакова И. И.]. – М. : Медицина, 1990. – 134 с.
9. Шидловська Т. А. Функціональні порушення голосу / Т. А. Шидловська — К.: Логос 2011.— 523 с.

Допоміжна

10. Гонтаренко Н.Б. Сольное пение: Секреты вокального мастерства / Н. Гонтаренко // Серия «Любимые мелодии» – метод. пособие. – Ростов на Дону, 2006. – 155 с.
11. Дедковская Е.Г. Охрана и гигиена певческого голоса педагога – музыканта / Е. Дедковская // Веснік Мазырсакага дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітэта імя І.П. Шамякіна. – Выпуск № 4(37). – Мозырь, 2012. –С. 63–69.
12. Дмитриева Л.Г. Методика музыкального воспитания / Л.Г. Дмитриева, Н.М. Черноиваненко. – М.,1990. – 315 с.
13. Люш Д.В. Розвиток і охорона співацького голосу / Д.В. Люш. – К.: Муз. Україна, 1988. – 138 с.
14. Менабени А.Г. Методика обучения сольному пению / А. Менабени. – М.: Просвещение, 1987. – 93 с.
15. Прядко О. Розвиток співацького голосу: методичні рекомендації для викладачів вокалу та студентів музично-педагогічних факультетів вищих навчальних закладів / О.М. Прядко. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2009. – 92 с.
16. Юцевич Ю. Теорія і методика розвитку співацького голосу: Навч.-метод. посібник для викладачів і студентів мистецьких навчальних закладів, учителів шкіл різного типу / Ю. Юцевич // Ін-т змісту і методу навчання. – К., 1998. – 158 с.